

בחיוב קבורת אלמנה ושומרת יכם וירושתן*

פרק ראשון (במקום הקדמה) – 'זה תחת זה'

הנישואין בישראל, מלבד היותם קשר של אתדות וקדושה בין בני זוג, מהוים גם הסכם מוסדר של יחסי הממון בין בני הזוג¹, כאשר לכל אחד מן הצדדים להסכם – כדרכם של הסכמים אשר כאלה – חיובים וזכויות כלפי הצד השני². בשלב מסוים, המאוחר ככל הנראה לעצם חקיקת התקנות והחיובים ההדדיים³, תקנו חכמים וקישרו בין כמה מן החיובים; וזה לשון הסוגיא⁴:

* פרק מתוך עבודת מחקר בהדרכת פרופ' אהרון קירשנבאום, הפקולטה למשפטים (המחלקה למשפט עברי), אוניברסיטת תל-אביב; נדפס ראשונה בקובץ 'דיני ישראל', כרך ח, תשל"ו.

1. לענין זה ראה עכשיו 'חוק יחסי ממון בין בני זוג, תשל"ג-1973', שנתקבל בכנסת בכ"ד בתמוז תשל"ג, ספר החוקים 712; בפרק הראשון של החוק מובטח, שקסדר עפ"י הדין הדתי הוא הסדר מוכר ובעל מעמד חוקי, למשל סעיף 2א: "הסכם ממון טעון אשור ביהמ"ש המחוזי... או בית הדין הדתי שלו סמכות השפוט בענייני נישואין וגירושיין של בני הזוג", ולהלן בפרק רביעי סעיף 17: "אין בחוק זה כדי לגרוע מזכויות אשה לפי כתובתה...".
2. לסכום (חלקי) של אלה ראה רמב"ם, 'היד החזקה', הלכות אישות, פרק יב א-ד, 'טורי' יושלחן-ערוך; אבן-עזר סימן סט.
3. ראה ברמב"ם שם הלכה ד (אחרי שהוא מונה את מערכות החיובים כנ"ל): "יעוד תקנו חכמים, שיהיו מעשי ידי האשה כנגד מזונותיה, ופדיונה כנגד אכילת פירות נכסיה, וקבורתה תחת ירושתו לכתובתה..."; ועל סמך דבריו אלה פירשו כך כביה"ד הרבני הגדול בערעור תשכ"ה/35 פר"ר ע' 377 כרך ה'; וקדם לדיינים בכך הרמ"א בלאן ב'שערי תורת התקנות' (בודאפטס תר"ס, דפוס צילום בהוצ' 'מקור', ירושלים תשל"א כרך ד' סימן עט ע' 117) ע"י ש.
4. בבלי כתובות מז ע"ב. שניי הנוסחאות מובאים עפ"י 'דקדוקי סופרים השלם' למסכת כתובות, הוצאת 'מכון התלמוד הישראלי השלם', ירושלים; ה"א תשל"ב, ח"ב תשל"ו. לסוגיא כאן ראה ח"א שם ע' שמט. רוב השנויים העיקריים נבדקו על ידי בצילומי כה"י.

תנו רבנן: תקנו מזונותיה⁵ תחת מעשה ידיה, וקבורתה⁶ תחת כתובתה⁷...
 ...וראיפוך אנא? (פירוש: קבורתה תחת פירות ופרקונה תחת קבורתה⁸)
 — אמר אביי⁹: תיקנו מצוי למצוי ושאינו מצוי לשאינו מצוי¹⁰. (כלומר,
 לדעת אביי הקשר בין קבורה לכתובה הוא, ששניהם דבר המצוי הם, וראה
 מה שהביא הרב ר' עקיבא מקלאסנא ב'אמרי בינה¹¹, שהסברא נותנת לתקן
 ירושה וקבורה יחד, שהרי שניהם חלים בשעת מיתה, ובאותה שעה שזכה
 הבעל — זכתה האשה).

לשון זו של "קבורתה תחת כתובתה" נתפרשה ע"י הראשונים בכמה פנים:
 פירוש רש"י¹²: "תחת הנדוניה שהכניסה לו והיא כתובה בשטר הכתובה והוא
 יורש". כלומר: המדובר בנכסי צאן ברזל, והם נקראים 'כתובה' בהיותם רשומים
 בערכם בכתובה.

פירוש תוספות¹³: "פירוש — נדונייתה, אבל אין לפרש תחת מנה ומאתיים,
 דהא אמר לקמן (גג ע"א) דארוסה אין לה קבורה".
 ובביאור דבריהם הביא בעל שיטה מקובצת¹⁴:

כתב רש"י ז"ל וכו' — פירוש לפירושו, דהא כתובה בשטר הכתובה, ולהכי
 לא מצינן לפרושי דהיינו כתובה ממש, מנה-מאתיים, דמשמע דבעי להוציא
 עליה צרכי קבורתה תחת מה שהכניסה לו, ואי מנה-מאתיים — מדידיה

5. בכמה כ"י וראשונים — מזונות.

6. ככ"י לניגוד — ופרקונה וקבורתה, וראה בספר השאלות דר"א, שאלתא ס', ע' תו
 במהדורת הנצי"ב, הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"א (צילום).

7. בשו"ת הריב"ש סימן שסב, תשב"ץ ח"ב סימן קיח — וכתובתה תחת קבורתה; וכמדרש
 הגדול לכראשית כ"ג ד (ע' שפג) וכן בתשב"ץ ח"ב ס"ו — וקבורתה תחת ירושתה, וראה
 לקמן.

8. כך בגנזי שטר ת"ב ע' 380; רש"י כאן מפרש מזונות תחת פירות ופרקון תחת מעשה ידיה.

9. ככ"י רומי (= כ"ד) ב (על מספור כה"י ראה כהקדמה לדק"ם הני"ל) — רבא; ובשאלות
 (שם) נוסף: לעולם לא תיפוך, ועיי"ש בהערות הנצי"ב ס"ק ג.

10. לבטוי זה ראה תוספתא ראשה-שנה פרק ב' (ע' 313 במהדורת ליכרמן), וכבר העיר למקור
 זה הר"י ענגיל בגליליני הש"ס כאן.

11. נדפס לאחרונה ב'חוספות להלמוד בבלי' מהדורת הש"ס בהוצאת 'דאס אידישע ליכט', ירושלים
 חש"ד, והם ביאורים על המהרש"א לדרך נב שם.

12. בבלי שם, ד"ה תחת כתיבתה.

13. שם, ד"ה ובקבורתה.

14. לכתובות שם, ד"ה וקבורתה, מהדורת ציוני, ת"א תשי"ז, ע' תקנא.

היב לה, ומה הנאה הגיע לו ממנה ומה ירש ממנה עד שנאמר קבורתה תחת כתובתה?

אבל התוספות ז"ל פירשו וכו'; ואילו הוה אמרינן תחת מ"מ, הוה לן למימר דארוסה נמי יש לה קבורה, דהא ארוסה יש לה כתובה, ומדאמרינן דארוסה אין לה קבורה¹⁵, שמע מינה דאינו אלא תחת נדוניא, ואילו לא הכניסה לו נדוניא — אפשר דאינו חייב בקבורתה, דומיא דארוסה; ולפירוש רש"י ז"ל, כיון דכבר תקנו זה תחת זה — אפילו לא הכניסה נמי הדין כך.

העולה מן הדברים, שנחלקו רש"י ובעלי התוספות בהבנת התקנה של זה תחת זה: לרש"י התקנה מוחלטת — חיוב הקבורה, ואינה תלויה כלל בשאלה המציאותית אם היתה לאשה נדוניא אם לאו; ה'קישור' שעשו חכמים לחיוב הקבורה עם זכות הירושה¹⁶ היה כללי, ובבחינת 'נותן טעם', מעין הסבר ונימוק לחובת הקבורה; לעומת זאת לדעת בעלי התוספות — הקשר הוא של תמורה חוזית, כאשר חיוב הקבורה מוחנה בקבלת התמורה, הירושה!¹⁷

פירוש רבינו יונתן הכהן מלוניל: אין להוציא את ה'כתובה' ממשמעותה הראשונית, והיינו מנה-מאתיים:¹⁸ "וה"ר יונתן הכהן ז"ל פירש וזה לשונו: וקבורתה תחת כתובתה — שמסתלק החוב מעליו, עד כאן".

כלומר, לעולם "כתובתה" כמשמעה המצומצם, מנה-מאתיים; ה'רווח' והתמורה לבעל הם בכך, שאינו חייב לפרוע את הסכום שנתחייב בו בכתובה, והסרת השעבוד מעל נכסיו¹⁹ (לפי"ו קשה מדוע אין לארוסה קבורה וכקושית התוספות לעיל, ועיין לקמן).

פירוש רביעי בענין זה: בעצם כוללת ה'כתובה' בהקשר דיין אף את נכסי

15. ראה כתובות נג א.

16. אין כאן מקום לדון בשאלה אם ירושת הבעל את אשתו דאורייתא היא או דרבנן.

17. כבר עמד על חקירה זו הדיין הרב אליעזר גולדשמידט שליט"א בפר"ד הג"ל (הע" 3) — ראה שם ע' 361 ואילך; ועיי' תוספות כתובות זה ב', ד"ה ואין: "דהא בעל גופיה לא מיחייב בקבורתה היכא דלא ירית כתובתה", שדבריהם מוכיחים לכאורה כדברי השטמ"ק דנן, אך ראה בפר"ד שם ע' 367, שהביא דברי תלמיד הרשב"א והב"ש בסימן פט ס"ק ה, שכוונת התוס' לראוי לירש, וכן הביא בעל 'פני יושע' שם, וע"ע בענין זה לקמן.

18. בשיטה מקובצת, שם.

19. כתקנת שמעון בן שטח: "וכותב לה כל נכסין די איתאי לי אחראין ומערבין לכתובתיך דא" — תוספתא כתובות ריש פ"ב, ע' 95 במהד' ליכרמן, וראה בבלי כתובות פב ב וירושלמי שם פ"ח ה"יא; ולכל הענין ראה דבריו של א' ל' אפשטיין ב'תולדות הכתובה בישראל' ג"י תשי"ד, ע' 13 ואילך, ואכמ"ל.

המלוג²⁰; אלא שלהבנת שיטה זו נצטרך למידע נוסף, ויובא לפנינו בהמשך העיון.

דומה, כי שתי השיטות האחרונות מקטבות בין שתי הסברות שהעלינו: למאן דאמר שהוא משום ירושת מנה-מאתיים ההסבר הוא בגדר נימוק טעם, שהרי מכל מקום אין כאן תמורה במובן ממשי; ולמאן דאמר שאף נכסי מלוג נכללים בכתובה האמורה, הרי משמשת הירושה מעין תמורה נאותה להוצאות מימון הקבורה.

כדיוננו להלן נמקד העיון בקשר ההדדי שבין קבורה וירושה במקרה החריג כלשהו של אלמנה ושומרת יבם; ננסה לעמוד על ההלכה כפי שנחקקה ע"י חכמינו במקרים אלה, ונשתדל למצוא את העקרון הגנוז בהלכות אלה ועפ"י דברי הראשונים, שמא מכאן יפתח לנו פתח להבין את הענין בכללותו.

פרק שני — סוגית הבבלי

במשנת כתובות²¹:

אלמנה גזונת²² מנכסי יתומים, מעשה²³ ידיה שלהם — ואין²⁴ חייבין בקבורתה, יורשיה²⁵ יורשיה²⁶ כתובתה חייבין בקבורתה.

20. תוס' כתובות פ ע"ב, ד"ה או, וראה לקמן. אך ראה בדברי הרמב"ן כאן שכתב, כי "תחת כתובתה" (ולא "תחת ירושתה", וראה לעיל הע' 7) בא למעט נכסי מלוג, שאין להם קשר לתקנה.

21. פרק י"א משנה א, בבלי צה ב, דק"ס השלם ח"ב ע' שעב.

22. בגמ' שם: "גזונת תנן או הגזונת תנן" — כלומר, האם משנתנו כאנשי גליל (ירושלים) והאלמנה גזונת כבחירתה ואינה נוטלת כתובה, או כאנשי יהודה, שהירשים קובעים אם תיוון או תיטול כתובה? ועי' בדק"ס שם הע' 1.

23. בכל כתבי היד של המשנה, וכן בכ"י מינכן (= כ"מ), כ"י ג, כ"ל וקטע גניזה — ומעשה (תוספת ו); ועי' תוספות כאן, ד"ה אלמנה, ובריטב"א; וכבר עמד בענין זה באריכות ובקיאות מהרי"ן אפשטיין ז"ל במבואו לנוסח המשנה (ירושלים תש"י), ע"ע 9-408, שהדבר תלוי בנוסח אנשי גליל או יהודה, ועיי"ש ודו"ק.

24. ברוב כ"י המשנה — ואין.

25. בכמה כ"י (כנראה מבית מדרשו של הרמב"ם, שכן בחלקם הם מחוברים לפירושו על המשניות או שמקורם בתימן) נוסף כאן — ואם מתה, יורשיה וכו'; וכל השורה מכאן ועד סוף המשנה חסירה בכ"י, והעירו בדק"ס השלם כאן, שהשמטה כנראה מחמת הדומות ("חייבין בקבורתה"); ובעניי הסבר זה צ"ע, שכן השורה חסירה גם להלן בכ"י כציטוט בגמרא, וקשה לומר שחזרה ונשמטה מחמת הדומות.

26. בכ"י קויפמן למשנה ובמשב"ד — הירשין, וכן בראשונים ועוד. ובכ"י (ב) וכ"ל — ויורשי, ועי' לקמן; ובכ"י ימני (ענעלאו) בא המשפט כולו בלשון זה: "ואם מתה יורשיה יורשין את כתובתה וחייבין בקבורתה", ועי' בדק"ס כאן הע' 8.

ופירש²⁷;

אין חייבין בקבורתה אם מתה, שהרי יורשיה גובין כתובתה מיורשי הבעל ועליהן לקברה, שהרי בעלה תחת כתובתה חייב בקבורתה, עכשיו שאיגו יורשה — היא תקבור את עצמה²⁸.

ותוספות²⁹:

ואם תאמר פשיטא — דהא בעל גופיה לא מיחייב בקבורתה היכא דלא ירית כתובתה, דק"ל קבורתה תחת כתובתה? וי"ל, דהיא גופא קמ"ל מתניתין, דקבורתה תחת כתובתה, דאכתי לא שמעינן ליה בשום מקום במשנה!³⁰.

ביאור המשנה פשוט: כיון שהבעל מת ראשון, זוכה האלמנה בכל הכתוב בכתובה עם מותו; אף אם לא גבתה את שלה זכאים יורשיה, אחרי מותה, לגבות את הנכסים כולם מיורשי הבעל, ולפיכך קובעת המשנה שהם החייבים בקבורה. סגנון המשנה צריך קצת עיון: ראשית, מה צורך יש בהודעה, כי יורשי הכתובה הם החייבים בקבורה? — הלא כך הוא תמיד, ומאחר שכבר למדנו כי אין החיוב חל על יורשי הבעל — פשיטא שיורשי האשה הם החייבים! שנית, הביטוי "יורשיה יורשי" נראה מיותר ומה לא מובן ב"יורשי כתובתה" בלבד?

דומה כי מכת שאלות אלה מציע אב"י פירוש אחר למשנתנו, ודבריו באים בסוגית הגמרא לעיל³¹, המוסכת על שומרת יבם שמתה³²:

27. שם, ד"ה אלמנה ניוזנת.

28. ע"י בחידושי הפלאה כאן, שפירש ביטוי זה של רש"י, שבא לקבוע כי הקבורה קודמת לכל פרעון חוב שהיה על האלמנה, ודו"ק.

29. שם, ד"ה ואין.

30. ראה הע' 17 לעיל; ויש להוסיף למה שהוזכר שם מש"כ בעל 'חלקת מחוקק' בשו"ע אהע"ז ס"ס פט ס"ק ד וסיכס עפ"י תשובת מהרי"ל, ש"לא פלוג רבנן בתקנתא", עיי"ש; וע"ע בהלכות הירושלמי למהר"ש ליברמן דף ס"ו ומה שהביא בשם התשב"ץ, ואכמ"ל.

31. בבבלי כתובות פ"ב — פ"א א, דק"ט השלם ע' רנב-ד.

32. ראה משנת יבמות פרק ד מ"ג וכתובות פ"ח מ"ו; מחלוקת הראשונים בפירוש משנה זו מסוככת והדברים ארוכים; לסכים השיטות ראה בשו"ע אהע"ז סימן קט סעיף ד' ובביאור הגר"א שם, בערוך השולחן כאן, ועכשיו בהערות המהדיר לפסקי הרי"ד לכתובות, ירושלים תשל"ג, ע"ע תרג-ד והע' 11 שם. לצורך ענינו נסכס ג' שיטות עיקריות (בלי לדון אם נכסים נפלו לה תחת בעלה או בהיותה שומרת יבם):

(א) שיטת רש"י והרמב"ם: יבם יורש עיקר כתובה ותוספת וחצי מנכסי צאן ברזל, ויורשי האב יורשים מחצי צאן ברזל ואת נכסי המלוג.

איכעיא להו: שומרת יבם שמתה — מי קבורה? יורשי הבעל קברי לה, דקא ירתי כתובה, או דלמא יורשי האב קברי לה, דקא ירתי נכסים הנכנסין והיוצאין עמה?

כלומר: האם הקבורה היא חובת יורש הכתובה או חובת יורש נכסי המלוג? לכאורה אין השאלה מובנת, שהרי בחקנה במפורש שנינו 'קבורה תחת כתובה!' וכן הקשו בעלי התוספות³³:

...וא"ת מאי קא מבעיא ליה, והתניא לעיל 'קבורתה תחת כתובתה' — דהיינו נדונייתה ולא נכסי מלוג? וי"ל, דלאו דווקא נקט התם כתובתה, דהוא"הדין נכסי מלוג, אלא דרגילות הוא טפי שמכנסת אשה לבעלה נכסי צאן ברזל מנכסי מלוג.

חידוש רב יש לנו בדבריהם, שהרי עד כאן ראינו, כי לרוב המפרשים תמורת הקבורה היא הכתובה והכתוב בה (צאן ברזל), והם בגדר 'מצוי' — משא"כ לגבי נכסי מלוג, שאינם מצויים (כדברי תוספות עצמם!) ואינם כלולים בכתובה. אבל לדברי התוספות לעולם ירושה היא האלמנט היסודי בתמורת הכתובה, והרי נכסי המלוג כלולים בירושה מכל מקום, וא"א להתעלם מהם; וזה לשיטתם פשר שאלת בני הישיבה: האם אמנם 'כתובה' בדווקא, או שמא 'ירושה' בדרך כלל? ועדיין נצטרך להבין את השאלה לשיטת הרמב"ם (רש"י למ"ד), שחולקים אף נכסי צאן ברזל (לשיטת תוספות לא קשה, שהרי לדבריהם יורשים יורשי הבעל כל הנכסים מסוג זה, ועי' לעיל) — ואם כן צריכים היו, אולי, לחלוק אף בהוצאות הקבורה.

בטרם נדון בדעת הרמב"ם עלינו לראות המשכה של הסוגיא:

(ב) שיטת רבנו תם: יורשי הבעל יורשים עיקר כתובה וכל נכסי צ"ב, ויורשי האב רק נכסי מלוג.

(ג) שיטת רשב"א ור"ן בפירש"י: יורשי הבעל יורשים רק כתובה ותוספת, ויורשי האב יורשים הן נכסי צאן ברזל והן נכסי מלוג.

וראה עוד לענין משנה זו (ולנוסחתה "כתובה" או "וכתובה") אצל מהר"ן אפשטיין במבואו הגדול, ע"ע 1099-1101, שהאריך לעסוק בה כידו הטובה.
33. דף פ ע"ב, ד"ה או, והשוה לעיל ליד הערת-שוליים 20.

אמר רב עמרם³⁴: תא שמע, דתניא³⁵, שומרת יכם שמתה, יורשיה יורשי³⁶ כתובתה חייבין בקבורתה. אמר אביי: אף אנן נמי תנינא³⁷, אלמנה ניזונת מנכסי יתומין ומעשה³⁸ ידיה שלהן ואין חייבין בקבורתה, יורשיה יורשי כתובתה חייבין בקבורתה, ואיזוהי³⁹ אלמנה שיש לה שני יורשין — הו אומר זו שומרת יכם.

נמצא, שאביי מפרש את משנתנו בדרך מקורית: הרישא עוסקת באלמנה רגילה, ובה למדנו כי בקבורתה אין חייבין היתומים (מצד הבעל), אלא בניה שלה או משפחתה מצד האב; ואילו הסיפא עוסקת באלמנה שהיא שומרת יכם, ובה חידשה המשנה והדגישה, כי על אף העובדה שיש לה שני יורשים (יורשי הבעל בצד יורשי האב) — רק צד אחד חייב בקבורה, הצד של יורשי הבעל דווקא!, שהרי הם קרויים כאן 'יורשי הכתובה'. למעשה יצר אביי ניגוד מענין בין רישא לסיפא: בעוד הרישא פוטר את יורשי הבעל מחיוב הקבורה, מחייבת אותם הסיפא, וכשני המקרים הסיבה תלויה, כמובן, בירושת הכתובה. אך רבא, בן זוגו של אביי, אינו מקבל את ההכרעה בקלות:

אמר רבא: ולימא 'אח⁴⁰ אני יורש, אשתו⁴¹ אין אני קובר'. אמר ליה אביי: משום דבאין עליו משני צדדין: אם אחיו יורש — יקבור את אשתו, אם אינו קובר את אשתו — יתן את⁴² כתובתה! אמר ליה⁴³, הכי קא אמינא: אח אני יורש, את אשתו אין אני קובר, ואי משום כתובה — לא ניתנה כתובה ליגבות מחיים!

כלומר: לטענת היבם, אינו יורש את האלמנה-היבמה אלא את אחיו, והיא לא

34. ככל הנראה הוא רב עמרם השני, בן דורו של אביי המוזכר להלן; וראה אצל פרופ' אלבק ז"ל ב'מבוא לתלמודים' (הוצ דביר, ת"א תשכ"ט), ע' 373.

35. בכ"י (ג) ליתא, וכן אינו בהבאה בהלכות גדולות ומדרש והזהיר בפר' אחרי ע' פ' (מהדורות פריימן, ווארשא — ד"צ ת"א 1964).

36. בתוס' ר"ד הגדפס בשי"ם וילנא כאן — היורשין, והשוה לעיל במשנה ולקמן.

37. היא היא משנתנו כאלמנה ניזונת.

38. בכ"י"מ — מעשה, וע"י לעיל ליר הע"ש 23, ויש לשים לב לשנוי בציטוט!

39. בדפוס ונציה רפ"א (דפ"ר) — ואיזו זו, ובכ"י"ר — ואיזו.

40. בכ"י"מ — אף, ונראה שהיא ט"ס; וראה בדק"ס ע' רגג הע' 8.

41. כ"י"מ — ואשתו.

42. בדפ"ר וכ"י"מ ליתא.

43. בכ"י"מ נוסף — רבא, וכ"ה בריטב"א.

יכולה היתה לזכות בכתובתה, כיון שאין הכתובה נגבית בעוד הבעל בחיים; וכל עוד עומד היבם במקום הבעל, אף ממנו לא גבתה, ולא היתה שלה מעולם! לאחר דיון נוסף בגמרא, מסקנת הסוגיא:

...והוא בעינן לכשתנשא⁴⁴ לאחר תטלי מה שכתוב ליכי — וליכא? (רש"י: אלעיל פריך, ס"ר"ס היאך כתובה נגבית מחיים שנוכל לברא עליו משני צדדין, והא בעינן זכר). אמר רב אשי⁴⁵: יבם נמי⁴⁶ כאחר דמי. (רש"י: וכיון שהתירתה מיתת הבעל לינשא ליבם — מאותה שעה זכתה בנכסים!).

אע"פ שלפנינו מחלוקת אב"י ורבא, ובהן בדרך כלל הלכה כרבא, מכל מקום כיון שעלתה מסקנת הסוגיא כרב אשי, שהוא בתרא ומריה דתלמודא, בודאי הלכה כמותו⁴⁷, וכן פסק הרמב"ם במפורש⁴⁸:

מתה כשהיא שומרת יבם, יורשיה מאביה יורשין בנכסי מלוג שלה וחצי נכסי צאן ברזל, ויורשי הבעל יורשין כתובתה וחצי נכסי צאן ברזל, ויורשי הבעל חייבין בקבורתה.

אך באמת דברי הרמב"ם צריכים עיון. הרי שינה הרמב"ם מלשון המשנה, ולא קרא בה "יורשי כתובתה" אלא ניסח יורשי הבעל — וזו מנין לו? ממה נפשך: אם יורשי הבעל חייבין בקבורה, משום שירשו עיקר כתובה — א"כ מדוע אין הארוס יורש ארוסתו שמתה?⁴⁹; ואם משום שירשו חצי נכסי צאן ברזל, מדוע יתחייבו לבדם בקבורה ולא יתחלקו בהוצאות הקבורה עם יורשי האב? (האם זה פשר הנוסח ככה⁵⁰ ואצל בעל הלכות גדולות בהל' יבום וחליצה — "יורשיה (= יורשי האב) ויורשי כתובתה (= יורשי הבעל) חייבין בקבורתה"?). ואמנם מצאתי כדעה הזאת בחידושי הרמב"ן⁵¹:

44. כן בכ"ד (ג, ד) וכ"ל וראשונים, וראה במשנה לעיל נג א. ודק"ס הע' 25.
45. בכ"ד (ב) — אמר רבא, וחילוף כזה מצוי הרבה בש"ס בגלל הקיצור "רב א"; וככ"ד (ד) — אב"י!

46. ליתא בכ"מ וקג"נ וראשונים.

47. ולגורסים כאן אב"י באמת צ"ע.

48. בהלכות אישות פרק כב הלכה י"ז.

49. שם בהלכה ב'.

50. ראה לעיל הע' 36!

51. לכתובות פא ב ד"ה הא דאיבעיא לן (ונרפס, כידוע, בין הרושי הרשב"א "חמש עשרה שיטות"); השויתי את הקטע לחדושי הרמב"ן בכ"י גינצבורג² (מוסקבה) שסימנו 6689 במכון לכ"י של הספריה הלאומית בירושלים.

...איכא למימר הכי קאמר: אשתו אין אני לבדי קובר אלא יורשי נדונייחא החולקים עמנו יקברנה עמנו שהרי שניהם שוים בשלה.

הדברים נאמרים בקשר לדברי רבא החולק על אביי, אולם מתברר שלדעת הרמב"ן ייתכן, שאביי ורבא נחלקים במחלוקת זו עצמה (אם בעל יורש מחצית או את כל נכסי צאן ברזל), שהרי הרמב"ן בסוף הדבור מסכם:

ומסקנא — יבם נמי כאחר דמי, ובין עיקר בין צאן ברזל מינה דידיה קא ירית דידו כידה הלך קובריה.

משמע — קובר משום שיורש גם עיקר וגם צאן ברזל! דומה כי עלינו לחזור לדברים שהבאנו למעלה — הן עפ"י שיטת הרמב"ם, הן עפ"י רבי יהונתן הכהן מלונגיל, ואף לשיטת רש"י שהיבם אינו יורש אלא עיקר כתובה (כפירוש רשב"א ור"ן) — ולהביא תירוצם של בעלי התוספות, שחילקו בענין זה בין ארוסה לשומרת יבם⁵²:

...ו"ל, דדווקא בארוסה שמתה הוא דאמרינן שאינו קובריה משום מנהג-מאתיים, שהרי לא זכתה בהם לעולם, דלא קרינן ביה 'לכשתנשאי לאחר'⁵³... וגם אינו יורש מנדונייתה, אבל שומרת היבם, כיון שמת בעלה וזכתה בכתובה, הרי הוא כאילו הכניסה בנדוניא ליבם אותו שעבוד שהיה לה על נכסי בעלה, ולפי"ז אפילו ביבמה מן האירוסין מיבעיא ליה.

לפי הדברים האלה נראה לשער, כי שיטות הרמב"ם ורש"י עולות בקנה אחד: לעולם נתקנה חובת הקבורה תחת מה שכתוב בעיקר הכתובה (מנהג-מאתיים) ולפיכך חייב היבם בקבורת יבמתו (השומר); ובארוסה אין לה קבורה משום שאף בהללו לא זכתה עדיין; ומכל מקום באשת איש שמתה, שאף היא לא זכתה בעיקר כתובה, חייב הבעל בקבורתה משום שאר ירושתה.

ועדיין דומה, כי מצויים אנו במידה של צריך-עיון. ראשית, משום שקשה לראות טעם במעין חלוקה משולשת כזאת של טעמים לחיוב הקבורה (ארוסה, אשת איש, שומרת יבם); שנית, משום שמכאן יוצא, כי הרמב"ם מצטרף לרש"י בראיית הטעם כנימוק⁵⁴, ואילו במקום אתר יראה, שלדעת הרמב"ם הטעם הוא תמורה. כך במחלוקתו עם הראב"ד בענין אלמנה שלא נשבעה⁵⁵:

52. ראה בתוס' כאן ד"ה יורשי, והדברים מובאים בפנים עפ"י השטמ"ק לכתובות פ ע"ב.

53. ראה משנת יבמות ט"ו ג (בבבלי — דף קיז א), ובסוגיית ארוסה בכתובות נג א.

54. ראה לעיל, ליד הע"ש 12.

55. בהלכות אישות פרק י"ח הלכה ו' והשגת הראב"ד שם.

מתה האלמנה — יורשי הבעל חייבין בקבורתה; ואם נשבעה שכוותה אלמנה⁵⁶ ואח"כ מתה — יורשיה יורשין כתובתה והן חייבין בקבורתה אבל לא יורשי הבעל.

השיג הראב"ד:

דעתא קלישאה קא חזינא הכא, וכי מפני שלא נשבעה קרא ליורשי הבעל יורשי כתובתה? והלא הם אומרים שכבר נפרעה מכתובתה ונטלה צורי⁵⁷ והורישוה! אלא ודאי יורשי נדונייתה ונכסי מלוג שלה קוברין אותה, ואע"פ שלא ירשו כלום, עכ"ל.

לדברי הרמב"ם העיר רבנו יוסף קארו⁵⁸:

כתב הר"ן שטעמו של רבינו דיליף לה במכל"שכן משומרת יבם⁵⁹ וראב"ד השיג עליו והדין עמו (!).

וכן הביא המגיד משנה (שם), ולאחר שהביא דברי הראב"ד הוא מעיד:

ובאמת שיש לחלק בין זו שדינה שיורשיה יורשין אותה אלא שלא נשבעה, להיחא דשומרת יבם (= היינו, שאין מקום לקל וחומר), ואין בידי להכריע⁶⁰.

דומה כי החילוק שרמזו עליו הרב המגיד הפוך מן הק"ו שהערנו עליו למעלה:

56. ראה משנת כתובות ט' ת' (פז ע"א), וע"ע בבלי גיטין לד ב.

57. ראה כגיטין שם בתוספות ד"ה אין, שהקשו שהרי אין כתובה נגבית מחיים והלכה כריש לקיש (כ"ב ה ע"א), שהזקה אין אדם פורע תוך זמנו, ותיצו כי באשה יש לחוש יותר, כיון שמגיע לה עפ"י תנאי ב"ד, והשוה בבלי כתובות דף קב ב שחיישין לצררי בבנותיו מפני שזכות בתנאי ב"ד.

58. בכסף-משנה שם ד"ה מתה.

59. אם שומרת יבם, שיש מקום לומר שלא זכתה בכתובתה ולעולם היבם יורש במישרין את אחיו — ואף על פי כן חייב היבם (יורשי הבעל) לקברה, עאכ"ו שבאלמנה, שלא נשבעה אע"פ שהייתה ראויה לגבות כתובתה ויורשיה ראויים לרשת אותה — שהזוכים בכתובתה יקבורו, והיינו יורשי הבעל! והרב המגיד שם פירש הק"ו שאין יורשין באלמנה כלום, כבוד שבשומרת יבם יורשים יורשי האב נכסי צ"ב (מחצית) ונכסי מלוג!

60. גם האחרונים נחלקו במחלוקת זו, וראה שו"ע אהע"ז ס' פט סעיף ד': "ואם מתה קודם שנשבעה שכוותה אלמנה, יש מי שאומר שיורשי בעלה חייבין בקבורתה, ולא הודו לו", וראה שם בפתחי תשובה ט"ק ג' שהביא מחלוקת בעל "פנים מאירות" (ח"ב סימן ס) ואחרים, וע"ע כאן בדברי בעל "צפנת פענח" (דפוס וארשא תרס"ג — ר"צ חמ"ד הש"ד) לרמב"ם בהל' אישות פכ"ב ה"י, ע' 95.

בשומר יבם, שלא זכתה בכתובתה, עומד היבם במקומו של הבעל ועל כן חייב בקבורתה; לעומת זאת באלמנה, שכתובתה שלה — אין המניעה ה'טכנית' שהקרקע לא הגיעה לידיה מבטלת את חיוב יורשיה שלה לקברה!

מכאן יש לומר, לענ"ד, כי שורש המחלוקת בין הרמב"ם והראב"ד הוא בענין תקירתנו של נימוק ותמורה: לדעת הרמב"ם חיוב הקבורה וזכות הירושה הם בקשר של תמורה, ולפיכך אם קבלה האלמנה את כתובתה אין יורשי הבעל חייבים בקבורה, ואם לא קבלה — לא תשוב מדוע! — חייבים הירודים בתמורה; ואם ירצו להפטר מחיוב הקבורה — עליהם נטל ההוכחה שאמנם נטלה האלמנה צררי. לעומת זאת רואה הראב"ד את הקשר של 'זה תחת זה' כקשר של נימוק, וכיין שבמקרה הנדון יש רגליים לטענה, שקבלה האלמנה את הכתובה, על יורשיה שלה לקברה ואפילו לא ירשו כלום, כיון שהבעל כבר אינו קיים כדי למלא חובתו ותקנתו, ויורשיו אינם מחוייבים כשלעצמם — אלא דווקא יורשיה של האלמנה. אם כדברינו כן הוא, סותר הרמב"ם את עצמו, שבשומרת יבם הקשר 'נימוק', ובאלמנה — 'תמורה'!

הבה נפנה, איפוא, לסוגית הירושלמי הדנה ביסוד ענייננו, ובדברי הרמב"ם שעליה.

פרק שלישי — סוגית הירושלמי והרמב"ם

בירושלמי כתובות⁶¹:

תני רב הושעיה: יורשיה⁶² הירושין כתובתה⁶³ חייבין בקבורתה. אמר ר' יוסי⁶⁴: אי לאו⁶⁵ דתנינא ר' הושעיה הוות צריכה לן (= היינו מסופקים בזה וכו') — 'פני משה' ביבמות וכן בקה"ע בכתובות, ועי' פירושו

61. פ"ח הלכה ט, דף לב ב; מקבילה לסוגיא זו מצויה בירושלמי יבמות פ"ד ה"ג, דף ה ע"ד, והשינויים צוינו להלן; השויתי לשתי המקבילות גם את כ"י לידן (ד"צ, הוצ' קדם, ירושלים תשל"א). סוגייתנו מובאת — בשני המקומות המקבילים — למשנת "שומרת יבם שנפלו לה נכסים" וכו', ועל כן מתפרשת לכאורה בשומרת יבם.

62. ביבמות — ירשו, ובכ"ל שם — יירשו.

63. בדפוס ונציה ביבמות — כתובה, ובכ"ל שם — את כתובתה.

64. ביבמות ד' וכ"ל — יוסה.

65. שם — אילולי.

ביבמות): מאחר שאין לה כתובה אין⁶⁶ לה קבורה, וקשיא אילו אשה שאין לה כתובה שמא אין לה קבורה?⁶⁷ — אשה, אע"פ שאין לה כתובה יש לה קבורה, ברם הכא אם יש לה כתובה⁶⁸ יש לה קבורה, ואם אין לה כתובה אין לה קבורה.

מן הקטע האחרון בירושלמי, המחלק בין אשה רגילה לשומרת יבם, עולות ההלכות הבאות: א. באשה יש חיוב קבורה בין הגיחה כתובה בין אם לאו⁶⁹; ב. בשומרת יבם חייב היבם לקברה רק אם אמנם ירש את הכתובה בפועל ממש. ולכאורה נראה כי ברין זה של היבמה חלוקים ביניהם מפרשי הירושלמי: בעל 'קרבן העדה' מפרש, כי בהיות היבם יורש רק חלק מנכסי צאן ברזל⁷⁰, ראוי שלא יתחייב בקבורתה אא"כ הגיח הבעל נכסים כדי כתובתה; ואילו לדעתו של בעל 'פני משה'⁷¹:

כלומר, דמן הדין היה לומר כן, דאע"ג דירש כתובתה, יכול הוא לומר, מאחי אני יורש ולא ממנה⁷².

דומה כי נחלקו ביניהם מפרשי הירושלמי בהבנת הקטע הנדון; לצורך הבהרה הרי חלוקה של דברי הירושלמי:

א. בריית רבי הושעיה⁷³;

ב. דברי ר' יוסי "אי לאו דתניננה ר' הושעיה הוות צריכא לן וכו'";

ג. הקושיא מאשה רגילה;

ד. החילוק שבין אשה רגילה לבין שומרת יבם. מעתה:

66. ככ"ל ביבמות נכתב "יש" ונמחק והוגה ל"אין"; ולא הובא תיקון זה בדקדוקי הירושלמי למהרי"ן אפשטיין במבואותיו לספרות האמוראים (נערכו ע"י פרופ' ע"צ מלמד, הרצאת מגנס/ירושלים ודביר/ת"א תשכ"ג).

67. בעל 'קרבן העדה': וקשה, שהלא אשה רגילה אע"פ שמחלה או מכרה כתובתה לבעלה — חייב לקברה! ולפי בעל 'פני משה': דהא כל אשה לא ניתנה כתובתה לגבות מחיים וכו' — ודבריו צריכים לי עיון, שאין זה ענין ל'אין לה כתובה' כלל.

68. ככ"ל בכתובות כאן "קבורה" ונמחק.

69. בעל 'קרבן העדה': כיון דראוי ליורשה!

70. וזו שיטת רש"י (למ"ד) והרמב"ם.

71. שניהם בסוגית יבמות; ועיין כפירושו של בעל קה"ע לכתובות.

72. בעל פ"מ משבץ בירושלמי יוכוח אב"י ורבא בבבלי, וזו הרמוניזציה שקשה לקבלה כסוגיין.

73. ככל הנראה — היא הברייתא שהביאה רב עמרם בכבלי.

לשיטת בעל 'קרבן העדה' בא ר' יוסי לחלוק על ר' הושעיה⁷⁴ ולומר, שאלמלא ברייתא זו היינו פוסקים אחרת, ואח"כ ג הוא קושיא על ר' יוסי ר"ד תירוץ, ולפי"ז המסקנה, ששומרת יבם אמנם נקברת ע"י היבם (יורשי הבעל) רק אם הניחה כתובה בפועל;

ואילו לשיטת בעל 'פני משה' בא ר' יוסי לדיוק מלשון הברייתא, שכיון שהיה צורך לשנות (ש' שואיח) הדין, משמע שאחרת היה מקום לומר שלא יקבור בלי לרשת, והקשה ר' יוסי עצמו על הסלקא-דעתך ג — ומכאן קושיא על ר' הושעיה שדין הברייתא מובן מאליו, והתירוץ שאינו מובן מאליו בגלל החילוק ד, וא"כ תווד דין ר' הושעיה לצריכותו וממילא חייב היבם בקבורה על כל פנים וגם ללא ירושה!⁷⁵

ושמא ביסוד המחלוקת הזאת גם ההבדל בין גירסת יבמות ("ירשו") לגירסת כתובות ("ירשיה"): לשיטת קה"ע — הגירסה כביבמות, ומשמעה שרק אם ירשו בפועל חייבין בקבורה, והחילוק ד קם למסקנת ההלכה; ואילו לשיטת הפנ"מ הגירסה כבכתובות, ולפי"ז אין החילוק אלא סלקא-דעתך!

אולי נוכל לומר, שנחלקו ביניהם אף בשאלה אם תקנת קבורה במקום מנה-מאתיים או תמורת ירושת נכסי צאן ברזל; לגבי בעל 'קרבן העדה' — נכסי צ"ב הם חלוף הקבורה, ועל כן אם היו כאלה, למעשה, יורש וקובר — ואם לאו, אינו קובר; ואילו לדעת הפנ"מ — לעולם הוא "יורש" מ"מ ולכן קובר!

ולחילופין, שמא נחלקו ביסוד של נימוק ותמורה: לדעת קה"ע — תמורה, ולכן אם ירש בפועל קובר ואם לאו אינו קובר; ואילו לפנ"מ — נימוק, וכיון שהוא הראוי לרשת — קובר תמיד!

הרמב"ם — ככל הנראה וכפי שנברר — פוסק בסוגיה זו כחילוק ד, ולכן מפרש הירושלמי בדרכו של בעל 'קרבן העדה', ורואה בתקנת "זה תחת זה" תמורה! מקורם של הדברים בספר מופלא של הרמב"ם, שלא נודע כציבור כל צרכו, הלא הוא ספר 'הלכות הירושלמי' לרמב"ם⁷⁶; אמנם רק מלים בודדות שרדו

74. ע"י ב'מבוא הירושלמי' לר"ז פרנקל (ברעסלויא תר"ל) דף יג ע"ב ש"אמר ר' פלוני" בירושלמי הוא פעמים הרבה כחולק.

75. ושמא במחלוקת זו תלוי גם זהויו של ר' יוסי: לדעה שהוא חולק, הוא חברו של ר' הושעיה ותלמיד ר' יוחנן (ראה אצל רז"פ הנ"ל ע' ק), ולדעה שהוא מקשה ומתורץ — יתכן שהוא ר' יוסי השני, חברו של ר' יונה ברור הרביעי, ועיי"ש.

76. מהדורת הגר"ש ליברמן, 'נידיוק תשי"י', ע' סה-סו. ספר זה מקורו בדפי גניזה בודדים למס' ברכות וכתובות בכתב ידו האוטנטי של הרמב"ם (כמו שהוכיח פרופ' לוצקי המנחם בנספח

בקטע הנוגע לנו, אך לפי מבנה הרף ואורך השורה גראית השלמתו של המהדיר הכרחית. וזה לשונו:

אשה — אע"פ שאין לה כתובה יש לה קבורה, כרם הכא — אם יש לה כתובה יש לה קבורה, ואם אין לה כתובה אין לה קבורה

ותו לא מידי, ודברי ר' הושעיה לא הובאו כלל!

לפי"ז יקשו עלינו דברי הרמב"ם, שבהלכות אישות⁷⁷ פסק, שיורשי הבעל קוברים שומרת יבם בכל מקרה וללא הסתייגות, ואילו בהלכות הירושלמי קבל על עצמו החילוק ופסק שהוא קשר של תמורה ורק אם ירשו חייבים לקבור! ונראה לענ"ד ליישב הדברים בדרך הבאה:

הגר"ש ליברמן⁷⁸ מציע 'שני דינים' כחיוב קבורה: א חובת הגוף של הבעל לקבור את אשתו⁷⁹; ב חובת הירוש לקבור את מורישו. לפי זה בעל לעולם חייב לקבור את אשתו, בין אם יורשה בין אם לאו; אך הירושים יתחייבו בקבורת המוריש רק אם אמנם ירשו; אם לאו — ייקבר מן הצדקה!⁸⁰ ובמלים אחרות: לעולם אפשר, כי בבעל התקנה היא כנימוק, אך ביורשים — כתמורה!

אם כנים דברינו נוכל לומר, כי היבם עומד במקום הבעל, וחובת-גוף שלו עברה אליו; אך באלמנה שמתה — הירושים חייבים רק אם ירשו; ומכאן בעל כרחנו שאין הרמב"ם מפרש את סוגית הירושלמי בשומרת יבם (אא"כ נפרש שחזר בו מפסקו, ואין לתרץ כן אלא מדוחק גדול) — אלא באלמנה!⁸¹ ושמא יש לומר, כי מקומה האמיתי של ברייתא זו היה בסוגית המשנה בריש אלמנה ניוזנת, ובמשניות הירושלמי באמת לא הופיעה הפיסקה של "יורשיה ירשי כתובתה חייבין בכתובתה" כבכ"י מינכן⁸², והמשנה רק קבעה כי אין

לספר), ומעשהו של הרמב"ם בספר זה לסכם את ההלכות מתוך סוגית הירושלמי, כמעשהו של הר"ף בהלכותיו לתלמוד הבבלי, וראה בהקדמת הגרש"ל שם.

77. ראה לעיל הע"ש 48.

78. בהערותיו להל' הירושלמי הנ"ל, ע' 10.

79. וכן מצינו כבר באברהם אבינו שקבר את שרה, יצחק את רבקה ויעקב את רחל ולא, ועוד באריך בענין זה, אי"ה, במקומו.

80. והשוה בבלי כתובות מה א בסוף העמוד.

81. באמת אין ברייתת ר' הושעיה רמו לשומרת יבם כלל, ורק מיקום הסוגיה (כפי שהערתי לעיל, הע' 61) מרמו שהמדובר אמנם כש"י; הן אמנם מן המיקום לבדו אין הענין מוכרח, שכן מצינו פסקה דומה גם במשנת אלמנה ניוזנת.

82. ראה לעיל ליד הע"ש 25.

היתומים (ירשי הבעל) חייבין בקבורתה; ובא ר' הושעיה להוסיף וללמדנו, כי החייבין בקבורה הם ירשי הכתובה — ורק אם ירשו בפועל! (שמא יש להוסיף ולשער על פי הנחה זו, כי הברייתא של ר' הושעיה נתגלגלה לבלבד ויצרפה למשנת אלמנה ניוזנת וכך באה לפני אביי ורבא; לאביי היתה התוספת — המבארת! — קשה, ולכן פירשה בשומרת יבם. כמובן שאין השערה זו יוצאת מגדר ספקולציה).

מכל מקום עלה בדינו, כי לדעת הרמב"ם אפשר לפרש משנת אלמנה ניוזנת כולה באלמנה⁸³, ולעולם בשומרת יבם ירשי הבעל קברי לה בין ירשו נכסי צאן ברזל (מתציתם) בין אם לאו — משום שהיבם עומד במקום הבעל, ואילו באלמנה אין היורשים קורבים אלא אם כן ירשו בפועל.

ומדאיתנין להכי, דומה כי אין הגיון להבדיל בין אם ירשו היורשים בפועל נכסי צאן ברזל דווקא או נכסי מלוג; העקרון המחייב בקבורה הוא עצם היותם של הקורבים ירשיים; ומה ששנינו "קבורה תחת כתובה" הוא מעיקר התקנה שנתייחסה לבעל (וכאמור, כנימוק), בעוד שכאשר מדובר ביורשים הדין הוא מיסוד התמורה, ולגביה לא אכפת לן בין צ"ב למלוג; ועפ"ז תבאר גם השיטה המוזכרת למעלה⁸⁴, שהיורשין חייבין בקבורה על שום נכסי מלוג שירשו, ודו"ק.

סיכום

בראשית הדין העלינו שאלה עקרונית: האם תקנת "זה תחת זה" בחיובי הממון בנושאים היא תקנה של 'נימוק' או של 'תמורה'?

במהלך העיון בסוגיית שומרת יבם ואלמנה שמתו העלינו, כי לכאורה סותרת סוגיית הירושלמי את פסק הבבלי בענין שומרת יבם, וכי דברי הרמב"ם אף הם אינם שיטתיים באשר לבעיית נימוק-תמורה; השערתנו ליישוב קשיים אלה היא, כי התקנה המיוחדת⁸⁵ של "זה תחת זה" איננה חד-משמעית; בענין אלמנה היא בגדר 'תמורה', ואילו אצל בעל השומרת יבם היא בגדר 'נימוק'. השערה זו צריכה כמובן בדיקות נוספות — בעיקר בשיטות הראשונים וסוגיות התלמוד בתקנות נוספות, כתקנת פירות-פדיון, מזונות מעשה ידיה וכיו"ב⁸⁶.

83. ועי' במגדל עוז על הרמב"ם בפ"ה הנ"ל בהע' 55.

84. ראה ליד הע"ש 20 בדברי התוספות.

85. ראה הע"ש 3.

86. תודית נתונה לחברי בקבוצת סעד, על עזרתם בעיון המשותף בסוגיה זו בתיקון ליל שבועות

תשל"ז.